

ზოგი ფუძის ისტორიისათვის ქართულში

1. გრემან-; 2. ფეთ-

სიტყვები თავიანთი არსებობის მანძილზე სხვადასხვა მნიშვნელობას იძენენ. ამასთან დაკავშირებით ხშირად იცვლება მათი ფონეტიკური სახეც. აქ შევეხებით ორ ასეთ ფუძეს.

1. გრემილ-||გრემლ-, გრემან-||გრემნ-.

ამ ფუძეთა შემცველი სიტყვები ჯერ კიდევ ძველ ქართულში იხმარება.

1) ამ სიტყვათა ერთ-ერთი მნიშვნელობა უკავშირდება თვალ-წარბის მოხატვა-შეღებვას:

იცხო თუალთა შენთა საგრემნელი (საგლეშველი I) 0, — იცხო თუალთა შენთა საგრემილველი *ახ.* (იერემ., 4,30; ი. აბულ.); იგრემლებდ თუალთა შენთა და იმკვებოდე სამკაულით (ეზეკ., 23, 40); მოიგრემანნა თუალნი თვისნი და შეიმკო თავი თვისი (IV მეფ., 9,30).

საგრემი, საგრემელი, საგრემიღებელი, საგრემიღველი — „საოლავი, წარბთ საღებავი სურმა“, — განმარტავს დ. ჩუბინაშვილი.

2) გრემანი ხშირად დასტურდება თვალ-სიტყვასთან და იღებს „თვალების ფერის“ მნიშვნელობას. საბა წერს: „რომელთა თვალი არც აქვს შავნი და ცხოვართა ფერი აქვს, ეწოდების გრემან“.

ი. აბულაძის განმარტებით, გრემანი არის „ზღვისებრ ლურჯი“: რომელ იყო ყრმა, ჭაბუკ გრემან და ქმნულ-კეთილ თუალითა (მატბ., 245, 27); რამეთუ იყო იგი ასოფთა მდებალ, თითა ლულარქნილ, ყურითა გან(ც)ქეულ, კირ დრეკილ, გრემან თუალითა (თეკლ., 92,17); იყო დიმიტრი... თუალითა გრემან (ქ. ცხ., II, 271,6); [თამარ მეფეს] ტანსა ზომიერსა გრემანობა თუალითა და ღაწუთა სპეტაკთა ზედა ვარდებრივ ფეროვნობა (ქ. ცხ., II, 116,6); რამეთუ ვარ სიმაღლითა ასაკისათა შვიდისა ჩარქვისა წყრთეული, თუალნი გრემან და თმანი და წარბი ქარც (ი. ბარათ., 1,24); ვერ ხედავ საქმეს სოფლისას მკვირცხო, თვალითა გრემანო (არჩ., 2,1);

თუ ალ გრემ ა, ბაგებალაში, შეწყობით კბილძოწიანი (ქილ. დო
დამ., 574,18).

3) გრემან- გადმოსცემს აგრეთვე „ადამიანის სახის მოთეთრო-მო-
შავო ფერის“ შინაარსს:

ვითარ-იგი შუვა-განწყოფელსა მას სპეტაკისა და შავისასა გრე-
მან — სახელ-ედების (იოვ. დამასკ., 155,2).

არიან გუამნი გრემანნიცა და მწითურნი (იოვ. დამასკ.,
154,30).

მე-12 საუკუნიდან ამ მნიშვნელობით გრემანი ძირითადად დასტურ-
დება შავ- და იშვიათად თეთრ- სიტყვებთან ერთად:

ვინც ზუპალისა ნაწილსა ზედა იშვას, კაცი იყოს პირმრგული,
თეთრ-გრემანი და მომწითურე (ეტლ., 8,22); ვინცა ზუპალისა
ნაწილსა ზედა იშვას, კაცი მომჰლე იყოს, ტანგრძელი, შავ-გრე-
მანი და კელ-გვანი (ეტლ., 5,41); ვინცა ოტერიდისა ნაწილსა ზედა იშ-
ვას, კაცი იყოს შავ-გრემანი (ეტლ., 9,38).

გრემანი ამ ფორმით ახალ ქართულშიც იჩენს თავს:

ამ დროს ჩავიდა ეკლესიის ჭისკრებში ერთი ბეჭებგანიერი, უსი-
ამოვნო შეხედულების შავ-გრემანი ყმაწვილი კაცი (ე. ნინოშ.,
I, 25,3). მოგვიანო საუკუნეების სამწერლო ძეგლების მიხედვით „სა-
ხის ფერის“ აღმნიშვნელი გრემან ფუძე ვ თანხმოვნით რთულდება:

[ქალნიცა]... მო შავ გვ გრემონი, მგნენი და მბრძოლნი უფ-
როს კაცთა (ქ. ცხ., IV, 333,7); შავ გვ გრემანი, შავთვალა, ეშხის
ციცხლით მწველია (აკაკი, IV, 403,5); მოიგონეთ შავ გვ გრემანი
თქვენი ძმები (ი. ნონეშ., 70,13); შავ გვ გრემანი ბიჭი იყო შავ-
თვალწარბა (ვ. ბარნ., IV, 226,15) ხართუთას ქვეშ დაცუნცულებს ოთხი-
ხუთი წლის თმახუტუტა შავ გვ გრემანი ბიჭი (ს. მგალობ., 581,27).

შავგურემანი — „პირით შავმოწითლო“ (დ. ჩუბინ.).

შავგვრემანი — „მოშავო (ადამიანი)“ — (ქეგლ.).

გვრემანი დასტურდება თეთრ- ფუძესთანაც.

ქეგლ-ის მიხედვით, თეთრგვრემანი სასაუბრო ფორმაა და იგივეა,
რაც „ქერა“:

მის ქალიშვილურ თეთრ გვრემან სახეს და ცისფერ თვალებს
ეს ხმა სულაც არ ეხამებოდა (დ. შენგ. II, 9,9); არც გარეგნობით იყო
უშნო ეს შუახნის კაცი, მაღალი, ძლიერი აგებულებისა, თეთრ-
გვრემანი, ქერათმანი (ნ. დოლ., 121,11).

ღიალეჭტებში ძირითადად გრემალ-|გრემალ-|გვრემალ-|გვრემალ-
ფუძეები გამოიყენება:

ჩემი შეყვარებულია შავ გვ რ ი მ ა ლ ი ბიჭი (რაჭ., ძიძიგ.,
250,26); ნუცა შავ გვ რ ი მ ა ლ ი ქალია, კონტაი (ზ. იმერ., ძოწენ.);

წასვლა სჯობ წამავალისა, არ დახანება ხანისა, კოცნა ჰჯობ თეთრი ქალისა, ჩახვევნა შავ გვრემალისა (ქართლ., ძიძიკ.); დამიტი-როს თეთრმა ქალმა, შავ გვრემალმა დამმარხოსა (თ. რაზიკ.); შავ გვრემალა ქალაი, კის დახედულობისა, ინდოიანი (ხეეს., ქინჯ., 16);

აღსანიშნავია, რომ იმერულში მოშავო აღამიანის დასაბასიათებლად მარტივი გვრიმალ-||გვრიმან- სიტყვებიც დასტურდება:

გოგო ჯობს ბიჭს, კაი გვრიმანი; გვრიმალე ბი არიან ბი-ქები (ზ. იმერ., ძოწენ.).

ამავე დიალექტში გვრიმანი დასტურდება „სარეცხის“ აღმნიშვნელ სიტყვასთან და ნიშნავს „ფერგადაკრულ თეთრ, არა სუფთა თეთრ სარეცხს“:

სარეცხი გვრემანი, კაი იყო, რო გამამეხარჩა (იმერ., გაჩეჩ.).

სიტყვა გრემანის წარმომავლობა და მასთან დაკავშირებული რიგი საკითხი განხილული აქვს მ. ანდრონიკაშვილს. იგი წერს: სიტყვა გრემანი ძველ ქართულში კონკრეტულ ფერზე კი არ მიუთითებდა, არამედ ზოგადად აღნიშნავდა: „ლამაზი ფერისა, ლამაზი, მომხიბლავი“; გრემან თვალითა კი „ლამაზ თვალებიანს, ან, შესაძლოა, ჭრელთვალეზას“ ნიშნავდა. მკვლევრის აზრით, ამოსავლად გრემანისათვის უნდა მივიჩნიოთ სპარსული *gunemad* — „ფეროვანი, ნათელი, ჭრელი“, *guneman(d)* სონორთა დისიმილაციით ქართულში გადავიდა *gureman* -ად¹.

ჩვენ მიერ ზემოთ განხილული მასალა ნებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ გვრიმან- ფუძე მომდინარეობს გრემან-ისაგან: თავის მხრივ, გრემან-—გრემალ-—გრემილ-; გრემილ- კი უნდა უკავშირდებოდეს ფრანგ. *grimer*-ს, რომელიც, როგორც შენიშნულია, ძვ. იტალიურიდან უნდა მომდინარეობდეს². ამავე წარმომავლობისა უნდა იყოს, როგორც ეს უკვე აღნიშნულია ქეგელ-ში, რუსული ენის მეშვეობით ჩვენში შემოსული სიტყვა გრიმ-ი „სახის ფერადი საღებავი მსახიობთათვის||ასეთი საღებავით შეცვლილი სახე (მსახიობისა).

¹ მზ. ანდრონიკაშვილი, შენიშვნები ქართულიდან რუსულში შესული სპარსული სიტყვების შესახებ: აღმოსავლეთმცოდნეობა, თსუ შრომება, 180, თბ., 1976, გვ. 18.

² М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н.Трубачева, т. I, М., 1964; Этимологический словарь русского языка, т. I, вып. 4, Г (под редакцией Н. М. Шанского), М., 1972.

2. ფეთ-ფუძიანი სიტყვები ძველი ქართულის სამწერლო ძეგლებში დასტურდება ბჭე. კარ- ფუძეებთან ერთად და ნიშნავს „გადებას“. განაფეთნეს „კარნი ჩქარად აღახუნეს“, — მიუთითებს ს ა ბ ა.

მო-ვინმე-ვიდა მდიდარი, რომლისათვის მეყსეულად განაფეთნეს კარნი და მიეგება მამასახლისი (A-1105, 218v); სადა იყო ღმრთეებითა და ბჭენი არა განფეთნა (Ath—11,130v). ეს მნიშვნელობა იშვიათად თანამედროვე სამწერლო ენასა და დიალექტებშიც იჩენს თავს:

ბოლოს მესამე კარსაც განფეთავს, მაგრამ ისევ მინია კედლებთან ოთახში აღმოჩნდება (ვ. ჭელ., თარგმ.); სიღნეიმ შემოფეთა ბნელი ოთახის კარები (ვ. ჭელ., თარგმ.); რაფერ გაგიფეთითათ ყველა კარები (გურ., შარაშ.).

აჭარულში ამ მნიშვნელობით ფეთ—ფიათ-ფუძიანი ლექსემები გამოიყენება.

მაი კარები რომ გააფიათე, არ გცივა მაინც (აჭარ., ნიჟ.).

ფეთ-ფუძიანი სიტყვები გვხვდება შემდეგი გადატანითი მნიშვნელობებითაც:

1) აღნიშნავს „ხმლის გამალებულ ქნევას“.

ფეთებანი ვმალთანი და მხეთქელობანი ჰოროლთანი (ჭ. ცხ., 11, 52, 11).

2) გადმოსცემს „ხევის, გლეჯის, ფლეთის“ მნიშვნელობას:

მას დღესა ჩემი მებრძოლი ჩემმანვე ხრმალმან დაფითა (რუსთ., 441,4); ხმალიც მოგეკრა საყვდავად, გლახ, ხორცი ჩემი გეფეთა (არჩ., 152, 126); მას დღე ხოცა ბევრი კაცი, მას მებრძოლი სრულეფითა (ამირანდარ., 506,4); აბჯართა უწყო ფეთანი (ფეშ., 5,3).

ფეთ- ფუძის ეს მნიშვნელობა შემონახულია დიალექტებშიც:

ი შენის ჯაჭვის კალთები „ოვერმა როგორც დაფითა“ (ხევს. პოეზ., 519, 25).

ახლა პატარა კალამმა ფარ-ვმალ შუაზე გაფითა (ხევს. პოეზ., 35,1).

ფეტოსაჯადში მეეგდოთ მგლებს ერთ კოლექტივის ძროხა და ეგრე გეეფითათ, რო სუ თავთავად წაელ-წამელოთ (ხევს. მას.).

ძალღი ზედ წააჭდა და შეუბრალეבלად ფეთა დაუწყო (ბაჩ.).

3) რიგ კონტექსტებში ეს სიტყვა აღნიშნავს „მოულოდნელ შეხედრას, წაწყდომას“:

კუალად სხუანი სიყმილითა განლიგებულნი, ვითარცა ძალღნი განცოფებული ეფეთებოდეს (ხონ., გ. მონაზ., 195,22); ზოგს ლოდს ესროდნენ, ზოგს ეფეთებოდნენ და შეშლიდნენ (საბა, I, 143,23); გადასახვევთან ის გუშინდელი წყეული წინ შემეფეთა (აკაკი, VII, 311,28); ამ წუთას იეთარი რომ წინ შეჰფეთებო-

და, ხელი არც კი აუკანკალდებოდა, ისე წააღრჩობდა (შ. არაგვ., 339,4); შეეფეთა და გაშრა (ქ. ამირეჯ., 486,15); შიგ კარში შეეფეთა დალი ელგუჯას (რ. ჭეიშ., 34,23); კარგსა ვეძებ, ბიძო, და ვერ შევხვდი და ცუდი არსად მეფეთებათ (რაჭ., ძიძიგ. 127, 16).

4) ფეთ-ფუძიანი სიტყვები გავრცელებულია „შეშინების, დაფრთხობის, მოლანდების“ მნიშვნელობითაც:

ვითა ქაჯი დაგვემალე, მონებიცა დავაფეთეთ (რუსთ., 288,3); რა ჰყუნუსარამ ქალი დაინახა, გაფეთებულნი წამოხტა და წინ მოეგება (ყარამ., 667,22); გიესავით გაფეთებულნი შემოვარდა კესო (ილია, 500,9); როცა აიწყვიტენ, გაიქცენ, სულ გზაგზა მივდედი და ვაფეთებდიო (ნ. ლორთქ., 330,35); რამოგეფეთათ, თქვე დაწყევლილებო თქვენა (ვაჟა); ფეთიანიცა ეს სამგლე [ცხენი], ყოლიფერზე დეეფეთებათ ხოლმე (იმერ., გაჩეჩ.); ცოტა რამ აფეთებს (ქიზიყ., მენთეშ.).

ფეთელა — „დაფეთებული“: „უბრალო რაღაცაზე რომ დაფეთდება, შეეშინდება, ფეთელაა ის. ფეთელია იმის მეტსა შვილი არავისა ჰყოლია“ (ქართლ., ბეროზ.).

ოფეთელა — „ჩქარი, დაფეთებული, მოუფიქრებელი“ (გურ., ჯაჯან.). ამავე ფუძეებს უკავშირდება **ფეთი, ფეთიანი**.

საბას განმარტებით, **ფეთი** არის „ლამით, საოცრისაგან შეშინება“, **ფეთიანი** — „არს ლამით საოცართა და ფეთებათა მიერ მცირე ხანს ცნობა მიღებული“; ნ. ჩუბინაშვილი კი ასე განმარტავს „დაფეთიანებას“: „მძინარის შეშინება საზარელითა რითმე ხმითა და ანაზღად გაღვიძება“.

სასიკვდილოდ მიგიცივარ, მიბრაგუნებს ვითა ფეთი (ბეს., 157,24); ფეთიანივით წამოხტა: მგზავრობა სიგრძლივთ ჯობიაო (ა. გეწ., 44,20); ფეთიანივით რომ შევევარდი ოთახში, მეწისქვილე ბიჭი ისე წამოვარდა, თითქოს დაუყვირესო (კ. კობერ., 132,34).

შდრ. ქართლურში დადასტურებული **საფეთარი** — „ძლიერ უშნო, ულამაზო, მახინჯი“:

რომ შევაშინებს, ისეთი შესახედაობა რომ აქ, ძალიან უშნო რომა, მახინჯი, საფეთარია ისა. თვალი კი დაგიდგა, ანგრე საფეთარი ჰყევხარ მამაშენს (ქართლ., ბეროზ.).

ფეთ- ფუძე „გარტყმის, ცემის“ მნიშვნელობითაცაა გამოყენებული: თავში ჩააფეთა (ქეგლ):

საშარგლ-სახალათე რომ მომაჩეჩა ხელში, ის მივაფეთე სიფათში (კ. კობერ., 15,18); ამოიღე ხმა, თუ არა გაფეთებო (ქართლ., გაჩეჩ.).

6) შესიტყვება თვალებს აფეთებს აღნიშნავს: „თვალებს ატრიალებს, იბღვირება“;

[როპო] კანკალებდა და გასაფრენად იზიდებოდა, და ფეთებულს თვალებს აქეთ-იქით ავლებდა (ვაჟა, II, 17,26); მკლებსავეთ კი აფეთებენ იმ ვერანა თვალებს (ან. ერ.-ხოშტ., 209,1); მხნაემა თვალების ფეთება დაიწყო (რაჭ., ძიძიგ., 121,35).

7) ფეთ- ფუძის შემცველი სიტყვები დასტურდება „ძლიერი ნდომის“ მნიშვნელობითაც:

მაგ ცოდვის შვილები საჭმელზე არიენ და ფეთებულნი დაფეთებულნი ივით დოუწყო ჭამა (იმერ., გაჩეჩა.); იგრე შაუყვარდა ამ შაჩენებულ ი გოგო, რო იმი დასანახავად ფეთებაა ჭირს.

აქედან — დაფეთებული, შაფეთებული სიყვარული — „ძლიერი სიყვარული“.

აგეთი შაფეთებული სიყვარული არ გამიგონია, ჭაა (ქიზიყ., მენთეშ.); ფეთანსჭირან — „ძალიან უყვარს, სიყვარულს ვერ მალავს (ხევს. მას.).

ფეთ- ფუძის წარმომავლობის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია შემდეგი მოსაზრებები:

1. თრმორფემიანი ფუძის ფონეტიკური გამარტივების შემთხვევაა ქართ. (ხევს.) და-ფით-ა < და-ფლით-ა (აწმყო — ფლეთს). საავიქრებელია, ამასვე უკავშირდებოდეს სვან. ვ-ფთ-ი „ჩეჩავს (მატყულს)“. აორ. — ა-ფეთ. მამასადამე, სვან. ფეთ- აგრეთვე უნდა მივიჩნიოთ *ფელ-თ-|| *ფლ-ეთ ფუძის გამარტივებულ ვარიანტად³.

2. რუსთაველის მიერ ნახმარი დაფითა რითმის გამართვის მიზნით მიღებულია დაფლითა ფორმისაგან ლ ბგერის ამოვარდნით⁴.

3. გაითვალისწინა რა დიალექტების მონაცემები, ეს მოსაზრება არ გაიზიარა ივ. გიგინეიშვილმა⁵.

თუ გავითვალისწინებთ, რომ ფეთ- ფუძისათვის ამოსავალი მნიშვნელობა უნდა იყოს „გაღება“, მაშინ შესაძლებელი ჩანს მისი დაკავშირება ამავე მნიშვნელობის აქად. **petu** და სათანადო სირიულ, ებრაულ, არაბულ სიტყვებთან⁶.

3 თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 200.

4 ივ. იმნაიშვილი, ქართული პოეტური ენის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 100.

5 ივ. გიგინეიშვილი, გამოკვლევები „ვეფხისტყაოსნის“ ენისა და ტექსტის კრიტიკის საკითხების შესახებ, თბ., 1975., გვ. 225, სქ. 19.

6 კ. წერეთელი, თანამედროვე ასურულის ქრესტომათია ლექსიკონითურთ, თბ., 1980.

თავის მხრივ, ივარაუდება, რომ ფლეთ—*ფრეთ, (*ფრეთ||ფერთ — ნაფერთალი — „რისამე მცირე ნაწილი, ნაფლეთი, ფარტენა“ (ქეგლ, V)?). ვვარაუდობთ, რომ „ხევის, გლეჯის“ აღმნიშვნელ ფეთ- ფუძიდან ლ-ს განვითარებით უნდა მიგველო ამავე მნიშვნელობის ფლეთ-, ე. ი. ფეთ→ფლეთ- (ლ-ს გაჩენის სხვა შემთხვევებიც დასტურდება. მაგ., მიაჩნიათ, რომ ლ გაჩენილია ფუძეებში: ტლიკონი [—ტაკტიკი], ხლა-ხუნი [—ხეხვა], ქლოშინი [—ქოშინი] და სხვ.)⁸.

თავზედ ეკრა შიგა და შიგ ა მ ო ფ ლ ე თ ი ლ ი ჩითმერდინი (ილია, 293,7); დამიწყეს გლეჯა, წეწა და ფ ლ ე თ ა (თ. რაზიკ.); უცნაურად და ფ ლ ე თ ი ლ ი . . . სხვადასხვა ფერის ნაკუწებით დაკონკრებული ფარაჯა შეადგენდა [გლახას] ტანსაცმელს (ა. ყაზბ.); [ამირანს] ყვავ-ყორანი ეხვეოდა, და ფ ლ ე თ ი ლ ი ჰქონდა გული (აკაკი).

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ფეთ-ფუძიანმა ლექსიკურმა ერთეულებმა ქართულში სემანტიკური განვითარების შემდეგი გზა განვლო:

1. კარის სწრაფად გაღება; 2. ხმლის გამალბებული ქნევა; 3. ფხრეწა, ხევა, გლეჯა; 4. შეშინება, დაფრთხობა, მოლანდება; 5. მოულოდნელად წაწყდომა; 6. გარტყმა, ცემა; 7. ბღვერა — თვალ-სიტყვასთან შეხამებაში.

ზოგ დიალექტში ფეთ-ფუძიანი სიტყვებით გადმოიცემა ასევე „ძლიერი ნდომის“, „ძლიერი სიყვარულის“ მნიშვნელობაც. „ფხრეწის, ხევის, გლეჯის“ აღმნიშვნელ ფეთ- ფუძეში ლ-ს განვითარებით უნდა მიგველო ამავე მნიშვნელობის ფლეთ-, რომელიც მსგავსი სემანტიკის მქონე ფეთ-ისაგან განსხვავებით დამოუკიდებელ სალექსიკონო ერთეულად ჩამოყალიბდა.

⁸ ფ. ერთელიშვილი, ზმნური ფუძეების ფონემატური სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები ქართულში, თბ., 1970, გვ. 265.

⁸ F. Neisser, Studien zur georgischen Wortbildung, Wiesbaden, 1953, გვ. 31.